

Ярослав Секо

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В СЕРЕДИНІ 1950-Х – СЕРЕДИНІ 1980-Х РР.

У статті аналізуються особливості розвитку українського національного руху в середині 1950-х – середині 1980-х рр. порушено концептуальні проблеми сутності національного руху та його періодизації. Подається нова схема розвитку руху як конкурентного середовища парадигм національно-визвольної та націоналізаційної.

Ключові слова: український національний рух, національно-визвольна парадигма, націоналізаційна парадигма, шістдесятники, підпільні організації.

Вивчення українського національного руху другої половини ХХ ст. не належить до пріоритетних тем вітчизняної історіографії. Сплеск інтересу дослідників у 1990-х рр. зумовлювався необхідністю обґрунтування закономірності появи незалежної Української держави. А відтак, дослідники намагалися довести неперервність лінії опору та його поширення в УРСР серед представників різних соціальних прошарків.

Основні історіографічні схеми були створені Георгієм Касьяновим, Анатолієм Русначенком та Борисом Захаровим до 2003 р., тож коротко проаналізуємо їх. У підпільних організаціях 1950-х рр. Г. Касьянов вбачав закінчення попереднього етапу розвитку, який полягав у домінуванні збройних засобів боротьби [1, с. 34]. Лише Українська робітничо-селянська спілка з орієнтацією на мирні засоби започаткувала новий етап. Г. Касьянов зосередив увагу на русі опору 1960–1980-х рр., інтелектуально-духовним підґрунтям якого стало шістдесятництво. Саме його еволюція в інші форми нонконформізму (інакомислення, політичне дисидентство, правозахисний рух) стало змістом всього руху [1, с. 31].

Натомість А. Русначенко новий етап руху розпочав із “перехідних” підпільних організацій 1950-х рр., окремо виділивши Український національний фронт, який поєднував досвід збройної боротьби, підпілля і мирних засобів боротьби [2, с. 99]. Їх дослідник ввів у дисидентську течію, яка тлумачилася дуже широко. Паралельно до неї існувала культурницька течія, пов’язана з шістдесятниками, яка поступово еволюціонувала в напрямку політики [2, с. 145]. Після 1965–1966 рр., дослідник розрізняє шістдесятництво, дисидентство і національно-визвольний рух, хоча визнає, що часто це одні й ті ж люди [2, с. 167]. Якщо шістдесятництво залишилося для А. Русначенка культурницьким рухом, то дисидентство реалізувалося в правозахисті, а національно-визвольний рух – підпільних групах 1970-х рр. [2, с. 196].

Борис Захаров виділив дві течії. Перша з них була політичною, формувалася на засадах ОУН–УПА й була поширена переважно в західних областях України. Цій течії властиві підпільні методи боротьби. У її представників не було якоїсь трансформації поглядів стосовно радянської влади, радянський режим сприймався виключно як окупаційний. Друга течія – рух за національні та культурні права – охоплювала всю Україну. У її представників зі східних та центральних регіонів відбулася значна трансформація поглядів: від віри у “соціалізм з людським обличчям” і прагнень реформувати радянську систему, до боротьби за незалежну Україну і краху ілюзій стосовно реформування системи в СРСР. Знайомство представників цих течій на волі й таборах породило єдиний

український дисидентський рух, у основі якого легальна боротьба за права людини. Представники обох течій ставали правозахисниками [3, с. 28].

Проаналізовані схеми з певними застереженнями добре відображають основні контури розвитку національного руху, але, навіть тезуальний виклад вказує на розбіжності авторів щодо оцінки різних явищ, нечіткість формулювань. Але всі вони акцентують увагу на переході національного руху зі збройних на мирні форми боротьби. “Суттю цього періоду, – пише А. Русначенко, – був перехід від переважно збройних форм боротьби за незалежність до мирних засобів такого роду, в тому числі і легальних. Відбувалася певна ревізія ідейних, програмових засад руху в напрямі їхньої демократизації...” [2, с. 6].

Не заперечуючи цієї тези, мені здається важливим поставити питання: а чому це відбулося? Чим зумовлювався такий крок? Пояснення цього неефективністю збройного опору в протистоянні з НКВС, або ж загальносвітовими тенденціями зростання ролі мирного протистояння державі, не вповні розкриває проблему. Моя відповідь полягатиме в тому, що змінюється сам національний рух, його самопозиціонування щодо держави в якій він діє. Визнання цього факту змусило відмовитися від підходів, що обмежують його виключно опозиційними групами й організаціями (дисидентськими формами), та запропонувати розширене тлумачення руху. Відповідно, у статті я пропоную нову аналітичну модель розвитку національного руху в 1950-х – 1980-х рр., яка полягає у зосередженні уваги не на формах боротьби та ідеологіях, а на конкуруючих парадигмах. Я звертаю увагу на перехідний характер самого періоду, в якому конкуренція різних парадигм нерідко ігнорувала організаційні межі різних форм національного руху.

Серед дослідників існує консенсус щодо середини 1950-х рр. як часу початку нового етапу національного руху. Так, для А. Русначенка підпільні групи 1950-х рр. з попереднім етапом боротьби “пов’язані тільки ідейно”, й разом із національним відродженням початку 1960-х років започатковують новий період національно-визвольного руху [2, с. 6]. Схожої думки дотримується Б. Захаров, пов’язуючи новий етап із націоналістичними підпільними організаціями [3, с. 61]. Для Г. Касьянова принципний поворот у розвитку руху відбувся на зламі 1950-х – 1960-х рр. і пов’язаний із діяльністю Української робітничо-селянської спілки (УРСС) [1, с. 35]. Головна ознака цього процесу – перехід до мирних форм боротьби.

Однак, ніщо так іноді не насторожує як консенсус. Відверто кажучи, не зовсім зрозуміло, чому засіб визначено в якості визначальної риси етапу? Хіба форма боротьби вища за ціль, чи ціль визначається формою? Мирна і легальна боротьба не були новизною для українського руху. У минулому вона здійснювалася на платформі бездержавності у жорсткому протистоянні з імперіями. Тому повернення до неї не означало б автоматичного початку нового етапу.

І все ж, вище названі дослідники праві, коли вважають середину 1950-х рр. початком нового етапу українського національного руху. Але не прагнення перейти до мирної боротьби визначило його початок, і не історичні умови. Вони стали результатом зміни парадигми руху. Поняття “парадигма” я використовую в тлумаченні Т. Куна. Це вихідна концептуальна схема, модель постановки та вирішення проблем, яка існує впродовж певного історичного періоду. Діяльність окремих груп і організацій в межах національного руху здійснюється на основі однакових парадигм, вони поділяють одні й ті ж правила і стандарти [4, с. 31]. У даному випадку, зміст парадигми визначатиметься не ціллю, формами боротьби чи ідеологією, а самопозиціонуванням національного руху щодо держави, в межах якої він розвивається. Мені здається, що саме це мав на увазі Я. Дашкевич, коли суть українського націоналізму розкривав у двох елементах – національно-визвольній боротьбі та незалежній українській державі. В

донецько-залежницький період – це боротьба за утворення незалежної держави. В післядонецько-залежницький – це боротьба за збереження і зміцнення незалежності [5, с. 27].

Отож, спробуємо визначити основні парадигми українського національного руху. До 1991 р. рух мав складну і запутану історію, домінантою якої була бездержавність та розділеність державними кордонами. Його витоки простежуються з кінця XVIII ст. впродовж якого було декілька “національних відроджень”, або ж, згідно інших тлумачень, з того часу відбувався єдиний, але багатоаспектний і багатовимірний процес, із своєю діалектикою перервності і безперервності [6, с. 296]. Саме другий підхід до національного руху дозволяє найповніше простежити логіку його існування та включеності в суспільно-політичні процеси на території України.

З кінця XVIII ст. – це рух за формування нації в межах іноетнічних імперій. Останні розглядаються в якості простору, який має бути перекроєним за національним принципом. На межі XIX і XX ст. його ідеологами сформовано національні проекти, часто відмінні й конкуруючі між собою, а логічним його завершенням стала боротьба за власну державу в 1917–1920 рр. Основна парадигма цього руху – націотворення. Цей рух був **націотворчим** за змістом.

Другий етап – 1920-і – середина 1950-х рр. став реакцією на національну поразку. Рух надалі існував у розділеному державними кордонами українському соціокультурному просторі. Його основними формами стало “розстріляне відродження” української інтелігенції в УСРР, та діяльність в західній Україні ОУН і УПА під гаслами інтегрального націоналізму. Основою руху стала **національно-визвольна** парадигма, головний зміст якої полягав у боротьбі з іноетнічними державами та ліквідації колоніальної залежності України.

Третій етап розпочався як рух в межах УРСР. Співпадання простору української культури і спільних кордонів, загострювалося невідповідностями з реальним становищем нації. Головний зміст етапу полягав у формуванні принципово іншої парадигми – національному завоюванні УРСР з середини, боротьбі за її реальну суверенізацію і очищення від домінування російської культури. Те, що сьогодні вкладається в боротьбу за “українську Україну”. При цьому прикметник український розуміється в політичному, а не етнічному сенсі. Особливість цієї парадигми ближче до іспанської реконкісти, аніж до завоювання євреями землі обітованої.

Для позначення цієї парадигми використаю термін **націоналізаційний**. Американський дослідник Роджерз Брюейкер використовує цей термін для позначання націоналізмів, які діють на основі держави після отримання незалежності [7, с. 121]. У нашому випадку, націоналізаційний націоналізм діє в межах УРСР, яка вже була українським державним (або квазідержавним) утворенням, що, правда, несамоостійним і дуже залежним від центру. Вже в силу того, що діячі національного руху визнавали УРСР в державній чи квазідержавній якості, вони не могли діяти підпільно, що й визначило пошук легальних і мирних засобів боротьби. Г. Касьянов першим звернув на це увагу. Так, діяльність УРСС “засвідчила початок нового етапу руху опору, учасники якого не відокремлювали себе від радянської системи. Вперше в радянські часи в Україні певна інтелігентська група спробувала об’єднатися для ведення альтернативної політичної діяльності в рамках існуючої політичної системи й на засадах діючого законодавства” [1, с. 44].

Якщо стверджується, що цей рух боровся в межах УРСР, і за УРСР, то, очевидно, потрібно назвати його конкурента. Це – проект єдиного радянського народу, який передбачав асиміляцію українства. Інтелектуальне повстання проти нього було здійснене шістдесятниками, і заключне в назві їх ідейного маніфесту – “Інтернаціоналізм чи русифікація?”.

Особливістю українського національного руху в 1950–1980-х рр. було паралельне існування двох парадигм – національно-визвольної і націоналізаційної. Відображення цього закріпилося не тільки в перипетіях розвитку національного руху, але й робочих термінах, які використовують дослідники. Загалом, їх розділення визначалося не формами боротьби чи ідеологією, а проходило безпосередньо через учасників. Діяльність у русі це не членство в партії, а всі характеристики типу “дисидент”, “правозахисник”, “шістдесятник”, “діяч національно-визвольного руху” чи “діяч руху опору”, дуже часто позначали одну й ту ж особу. І, напевно, немає потреби проводити різкі грані, бо різні означення мають не хронологічні чи ідеологічні характеристики, а відображають функції здійснювані окремими людьми. У залежності від контексту особа могла приймати участь, або заперечувати свою приналежність до цих груп. Хай там як, але навіть діячі руху не здатні вивести кінці з цієї плутанини¹. Схематичність означень дисонує з дійсністю. Вихід за ці межі можливий хіба-що на основі феноменологічного підходу. За такої умови, “дисидент”, “інакодумець”, “діяч опору” – прояви одного й того ж феномену.

Використання парадигм вимагає переосмислення поняття “український національний рух” в категоріях політології. За своїми загальними характеристиками український національний рух належить до політичних (суспільно-політичних) рухів, є виявом політичної активності людських мас, способом практичного існування політики в середині держави як складова політичної системи, або істотний фактор її заміни чи вдосконалення У разі його офіційного невизнання і переслідування державою в якості виразника інтересів певної соціальної групи, він існує як стихійно-свідоме і випадково-необхідне явище. Особливістю таких рухів є відсутність стійкої цілі, або ж існування кількох шляхів до неї, кожен із яких самоцінний, або доповнює інший. Вони не мають жорсткої організаційної структури та фіксованого членства [8, с. 310]. Український національний рух як типовий суспільно-політичний рух – це єдина соціальна організація, яка може об’єднати людей різної партійної належності для досягнення певних політичних цілей.

Специфічними рисами національного руху, на думку Е. Сміта, є заглиблення в національну культуру – нове прочитання своєї історії, відродження рідної мови за допомогою мовознавства й лексикографії, розвиток своєї літератури, відновлення національних мистецтв та ремесел, музики та танців. Це пояснює пов’язане з національними рухами неодноразове культурне та літературне відродження [9, с. 14].

Український національний рух у другій половині ХХ ст. постає конкуренцією двох парадигм, які попри різні ідеологічні погляди, форми організації й методи боротьби діяли у межах націоналістичного дискурсу. Останній є аналітичною моделлю, яка складається з базисних елементів, що тією чи іншою мірою поділяються прихильниками націоналізму. Е. Сміт визначив шість особливостей, які назвав “центральною доктриною” націоналізму: 1) світ поділений на нації, кожна з яких зі своїм власним характером, історією й долею; 2) нація – єдине джерело політичної влади; 3) лояльність до нації не бере до уваги решту лояльностей; 4) щоб бути вільним, кожен індивід має належати до нації; 5) кожна нація потребує повного самовираження й автономії; 6) загальний мир і правосуддя потребують світу автономних держав [9, с. 28].

Усі, хто поділяють ці базові принципи, теоретично є націоналістами, але лише їх діяльність, групова або індивідуальна, в напрямку практичної реалізації є ознакою перебування в національному русі. Включення в його структуру всіх суспільно-політичних та культурницьких організацій не нове. Так, робив

¹ Див. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні. 1956–1987. – С. 15–17.

висновок Я. Дашкевич, усі українські громадсько-політичні течії, які вели у будь-якій формі національно-визвольну боротьбу за утворення Української незалежної держави, а тепер виступають за її збереження, захист, зміцнення – це українські націоналісти, і для них визначальною є (хочуть вони того чи не хочуть) ідея націоналізму [5, с. 28].

Як бачимо, Я. Дашкевич пов'язав національну ідею з необхідністю створення власної держави. Але чи виправдано виводити за межі національного руху тих груп політиків і громадських діячів, які уникаючи гасел незалежності, виступали з поміркованими гаслами культурної автономії чи економічного суверенітету нації? Зрештою, як трактувати в категоріях націоналізму діяльність Д. Павличка, І. Драча, Л. Танюка, які в 1960–1970-х рр. були типовими представниками офіційної радянської інтелігенції, а в середині 1980-х рр. очолили національний рух? Явище, яке В. Мороз назвав “павличківством” має кілька версій інтерпретації. Ким були вони впродовж двадцяти років – повноправними учасниками національного руху, мовчазними союзниками цього руху чи ворогами?

Ототожнення національного руху виключно з самостійницькими прагненнями окремих політичних сил і відмова в цьому автономістам-федералістам та культурникам, суттєво обмежує можливості дослідника показати національний характер визвольних змагань 1917–1920 рр., діяльність шістдесятників, зрозуміти причини появи незалежної Української держави в 1991 р. Адже ці процеси розпочиналися лояльно до центральної влади, спрямовувалися на пом'якшення політичного режиму, і, лише згодом, переходили на платформу незалежності. Для Р. Брюбейкера очевидно, що “Навіть коли націоналізми не є однозначно спрямованими на створення держави (як часто і насправді є), а розколоті між рухом за незалежність та рухом за більшу автономію в рамках існуючої держави, все рівно існує чіткий рух з ясними хоча і суперечливими цілями” [7, с. 121].

У цьому є логіка, бо, теоретично, націоналізм – це, насамперед, ідеологія самотності та розвитку нації, а не держави. Українські дослідники Ю. Данилюк і О. Бажан доводять, що ідеї руху досліджуваного періоду “охопили найрізноманітніші верстви населення, поширювалися в наукових і творчих колективах, вирували в студентських аудиторіях, знаходили своїх щирих прибічників на промислових підприємствах, колгоспах, тощо” [10, с. 3]. Отож, національний рух знаходив своє відображення в різних проявах – “від послідовної боротьби за розширення сфери вжитку рідної мови до створення нелегальних організацій, зорієнтованих на досягнення державної незалежності України” [10, с. 3]. Луцький дослідник В. Баран об'єднує в національному русі культурно-національне пробудження та рух опору [11, с. 186, 194].

Український національний рух у 1950–1980-х рр. – опозиційний рух. Так, Б. Захаров тлумачить його (поряд із загальнодемократичним, релігійними, за свободу переміщення, за соціальні та економічні права), частиною такого широкого явища як дисидентство (дисидентський рух) [3]. А А. Русначенко розглядає антитоталітарний, дисидентський і правозахисний рухи як прояви українського національно-визвольного руху [2, с. 5].

Однак, варто зауважити, що ступінь опозиційності різних його складових різний. А головне, мусимо розмежувати поняття ідейної опозиційності й державної лояльності. Особливості радянського ладу створювали доволі складні форми лояльності. Діяльність так званої “офіційної” інтелігенції вимагає глибокого вивчення. Як показав С. Єкельчик, вона була вирішальним елементом формування української радянської ідентичності: “Сталінський варіант української культури не був результатом московського диктату та придушення “природних” національних почуттів місцевої інтелігенції. Республіканські бюрократи й інтелектуали, які інтерпретували туманні, зате потужні сигнали з

Кремля, постають як провідні гравці у формуванні сталінської історичної уяви. Саме їхня взаємодія з Москвою, а не просто тоталізаторські задуми центру, творила офіційну лінію щодо неросійських ідентичностей та національних спадщин” [12, с. 22].

Оцінювати діяльність офіційної інтелігенції в 1950–1980-х рр. як виключно ворожу щодо національних проєктів підпілля і легального руху опору не коректно. Гуманітарна інтелігенція не лише слухняно виконувала “партійне замовлення”, але й всупереч йому створювало національний продукт. Навіть цей український радянський проєкт передбачав зміцнення такої характеристики як українська національність. Більше того їх об’єднував спільний український (а не російський) національний дискурс, а роз’єднувала конкуренція в межах українського національного руху. Врешті, українська інтелігенція амбівалентна, у ній знайшли себе й реалізували такі фігури як академіки О. Білодід і Шамота з одного боку, Ф. Шевченко і О. Білецький, з іншого.

Запропоноване розширення соціальної бази українського національного руху дозволяє глибше зрозуміти динаміку суспільно-політичних процесів. А найперше, знайти відповідь на фундаментальні питання, чому всупереч поразкам, національний рух неодноразово відроджувався, чому кожне з цих “відроджень” розпочиналося з культурництва? Прийняття широкого політологічного тлумачення національного руху показує, що існування різних його течій, часто по різному ідеологічно забарвлених, насправді було запорукою його тривалості. Так, національні поразки 1917–1920 рр., 1940-х рр. приводили до знищення найактивнішої верстви діячів, але при цьому залишалася ті, хто в рамках офіційних структур забезпечував тяглість традиції. Здається, нам ще належить оцінити силу і значення того, що називають “українським культурництвом”, яке було специфічною формою збереження української самобутності.

Тепер поглянемо на національний рух в 1950–1980-х рр. під кутом зору висловлених методологічних зауваг. Середина століття стала рубіжною для українського національного руху. Перемога СРСР у Другій світовій війні, здобутий статус великої держави та перетворення на один із полюсів світового розвитку, створили умови для поступової ліквідації УПА та підпільної націоналістичної мережі. Під час “малої війни” 1945–1950 рр. українського повстанського руху та націоналістичного підпілля з радянським режимом, відбувся поступовий перехід до збереження основних сил. УПА почала уникати прямих зіткнень з Червоною Армією і НКВС, сподіваючись на бажану для себе “велику війну” між СРСР і Західним світом. Перехід від повстанських форм масової збройної боротьби до глибокого підпілля з кінця 1947 р. до осені 1949 р. [13, с. 523, 530] супроводжувався збільшенням диверсій, саботажу, шкідництва, індивідуального терору проти партійного і радянського активу.

Ліквідація у 1950 р. Р. Шухевича ослабила збройний рух. А проведені владою зачистки, репресії та примусові переселення, в поєднанні з певними соціальними ініціативами, ослабили соціальну базу повстанців. Не випадково, нове керівництво на чолі з В. Куком спробувало перенести центр активного опору на територію Великої України, що, втім, не принесло успіху. Усвідомлення безперспективності збройного опору (але не відмова від нього) спонукала до піднесення агітаційної боротьби. Викриття 24 травня 1954 р. В. Кука, на думку І. Патриляка, “означало завершення організованої повстанської боротьби. Розрізнені групи підпільників уже не могли налагодити контакти між собою і були приречені на поступове знищення” [13, с. 546]. Агонія збройної боротьби триватиме до 14 квітня 1960 р., коли на Підгаєччині Тернопільської області відбулося останнє зіткнення між радянською держбезпекою та групою

П. Пасічного [13, с. 549]. Однак, реального впливу на суспільні процеси розрізнені групи не мали.

Одночасно із згасанням збройного опору, в УПА, стараннями діячів типу О. Дяківа “Горногового” та П. Федуна “Полтави”, посилюється пропагандистсько-агітаційна робота, яка найповніше представлена молодіжними оунівськими організаціями другої половини 1940-х рр. – початку 1950-х рр.: “Спілка вільної української молоді”, “Закарпатоукраїнські повстанці”, “Наша зміна”, організація імені Є. Коновальця, “Юнацтво УПА”, Кричильська молодіжна ОУН, “Месники”, “Кров України”, “Сонце”, “Пробоем”, “Загін юних повстанців”, “Нескорені” тощо. Я розглядаю їх відгалуженням від збройних структур, для яких перехід до мирних методів боротьби був тактичним відступом, а не світоглядною зміною. Цим організаціям не вдалося усамостійнитися та започаткувати нову лінію протистояння, вони реалізовували парадигму національного визволення.

Отже, збройний етап національного руху закінчився у 1954 р. у відповідності зі своїм основним гаслом: “Здобудеш незалежну Україну, або загинеш у боротьбі за неї”. На жаль, реалізованою виявилася друга частина. Радянській владі вдалося фрагментувати український національний рух, знищивши його структури в УРСР, або витіснивши залишки за кордон. Опушена залізна завіса “від Штеттіна на Балтійському морі і до Трієста на Адріатичному морі”, дозволяла почуватися захищеною від впливів ззовні. Проте, сама парадигма національного визволення не вичерпалася, а отримала продовження в підпільних організаціях 1950-х і наступних років.

Поява нових тенденцій у національному русі хронологічно співпала зі смертю Сталіна та змінами у вищому партійному керівництві. На цей час сформувалися нові політичні, економічні та соціокультурні умови, які сприяли глибокої зміни в парадигмі руху. Об’єднання українських земель у кордонах УРСР сприяло зміні ставлення у середовищі інтелігенції та громадян до цього державного утворення. Якщо раніше воно розглядалося засобом приборкання українського націоналізму, то з 1950-х рр. у ньому присутній сегмент, що протистояв уніфікаційній русифікаторській політиці. Здійснення індустріалізації й колективізації змінили соціальну структуру населення. Українське село, яке було опорою національного руху до середини ХХ ст., втратило свою визначальну роль, і почало поступатися все ще русифікованому місту. Вперше за історію новітнього часу українці здобули перевагу в найбільших і найважливіших з політичної точки зору містах України – у Києві та Львові [14, с. 468]. Це сприяло входженню в національний рух нових людей із принципово іншим світоглядом.

Друга половина ХХ ст. розпочалася з переосмислення історичного значення УРСР, спроби її завоювання з середини, підлаштування її протиріч до потреб української нації, а точніше тих, хто відчував свою належність до неї в складному світі радянських ідентичностей. До цього вела логіка розвитку СРСР. У 1920-х рр. це плацдарм для світової комуністичної революції, який, за словами Маяковського, прагне щоб народи стали “єдиним чоловічим обшежитьем”. Зосередженість країни на зовнішню експансію, світову комуністичну революцію, стала головною причиною поразки українського націонал-комуністичного проекту.

У 1930-х рр. пролетар отримав вітчизну. І попри спрямованість національної політики на будівництво ієрархії націй на чолі з “великим руским народом”, українці отримали можливість плекання власної окремішності. На думку С. Скульчика, первісний більшовицький проект претендував на всесвітню універсальність, яка спиралася на клас, а відмова ототожнювати радянський проект із пролетарським інтернаціоналізмом була одним із аспектів загального

сталінського повороту до консервативних суспільних і культурних цінностей [12, с. 17]

Перемога в Другій світовій війні посилила лояльність громадян до СРСР як вітчизни. Не випадково в післясталінський час починається конструювання інтернаціонального радянського проекту, який мав завершитися появою “радянського народу”. І саме на боротьбу з цією концепцією було кинуте основні інтелектуальні зусилля української інтелігенції. Врешті, це стало елементом боротьби за УРСР. Чим вона стане – цеглиною радянського народу, чи фундаментом для будівництва української нації? Р. Брубейкер звернув увагу на значення радянських республік для формування націоналізму: “Важливість республік як інституційованої кристалізації статусу нації полягає не так у конституційній фіксації суверенітету, державності та автономії... як у міцних інституційних рамках республік, наданих для довготривалого культивування та консолідації національних адміністративних кадрів та національної інтелігенції (попри періодичні чистки) і для довготривалого захисту та культивування національних мов (попри підтримку російської мови як мови міжнародного спілкування) [7, с. 50]. Подвійна природа УРСР створювала можливість і для піднесення і для згорання національного руху. Це мало вирішальний вплив на появу нової парадигми розвитку українського національного руху. Власне, це вже не так боротьба проти системи, як протистояння, опір у межах системи. Це не тільки площина дії (чину), а найперше – слова, думки. Ця парадигма формує інакодумця як визначального типу діяча руху.

Враховуючи сказане, зауважу: у національному русі другої половини ХХ ст. співіснували дві його парадигми. Згасання національно-визвольної парадигми відбувалося переважно в межах підпільних організацій, тоді як націоналізаційна найповніше проявила себе в легальній діяльності інтелігенції. Трасекторії їх піднесення і спадання визначали загальний стан всього руху, який у 1950-х рр. розпочавшись з не чисельних групових або корпоративних форм, наприкінці 1980-х рр. став масовим суспільним явищем.

Територіально український національний рух досліджуваного періоду не обмежувався УРСР, але еміграційні центри США та Західної Європи не мали на нього суттєвого впливу. З іншого боку, боротьба в таборах на території РРФСР, повністю перебувала в дискурсі руху в УРСР. Рух не вичерпувався діяльністю етнічних українців, а включав представників інших етносів, що проживали в Україні. До нього ж відношу активістів релігійних рухів – греко-католиків та прихильників автокефалії, у теорії й практиці яких виразно простежувалися національні аспекти. В русі проявили себе різні ідеології – інтегральний націоналізм, націонал-комунізм і націонал-демократія.

Частина національного руху, що діяла в межах національно-визвольної парадигми найтісніше пов’язана з підпільними організаціями. Той факт, що розгром збройного підпілля та наступна поява підпільних організацій мирного спрямування вкладаються в класичний канон єдності місця часу і дії, вказує на зв’язки між ними. Діяльність збройного підпілля надихала та стала визначальним чинником для продовження підпільних мирних форм боротьби в українському національному русі в постсталінський час. Ці об’єднання противників радянської влади виразно тяжіли до оунівської практики. Але ключовою стала орієнтація на мирні засоби боротьби. Використання зброї було визнане неефективним у перспективі тривалого протистояння з владою. Серед перших таких організацій були група С. Фуги та “Боротьба за звільнення України” в 1954 р. Та розвиток підпільної течії припав на діяльність “Об’єднання” (1956–1959), Українського національного фронту (1964) та Українського національно-визвольного фронту (1970–1973). Саме в їх документах орієнтація на національно-визвольну

боротьбу мирними засобами отримала найбільший розвиток. Серед останніх підпільних груп називається ліквідована на Волині в 1980 р. група Климашука.

Таким чином, наприкінці 1970-х рр. мирне підпілля вичерпало себе, насамперед, через самоізоляцію від широких верств суспільства. Воно не змогло стати домінантою в національному русі з багатьох причин, але головне – існували значно ефективніші нові форми опору владі. Втім, ідеологія національного визволення не була відкинута, й надалі здобувала симпатиків.

Підпільники були не єдиними носіями національно-визвольної парадигми. Так, А. Русначенко виділяє групу шістдесятників, яка тяжіла до національно-визвольної парадигми. Найперше це Є. Пронюк, І. Гель, В. Мороз, В. Чорновіл, брати Горині, Є. Кузнецова, М. Масютко, Я. Менкуш [2, с. 158]. Достатньо нагадати, що саме в їх середовищі набув поширення програмний твір – “Стан і завдання українського визвольного руху”. У другій половині 1960-х рр. визвольна парадигма в межах шістдесятництва ідейно надихалася есеями В. Мороза.

Витоки націоналізаційної парадигми проявилися в офіційному руслі політики десталінізації. Критичні виступи українських письменників (О. Корнійчук, В. Козаченко, А. Малишко, Є. Коротевич, Л. Вишеславський), на зборах активу працівників культури Києва 15 березня 1956 р., “націоналістичні випадки” 1956 р. А. Малишка щодо мовної ситуації в УРСР, були відлунням “розстріляного відродження”. Їх програма навряд чи йшла далі подолання “культу особи” та запропонованої партією реабілітації [10, с. 19, 22].

Не без впливу десталінізації, пропагандист Радехівського райкому КПУ Л. Лукіяненко створив підпільну Українську робітничо-селянську спілку (1958–1961 рр.), в програмному документі якої запропоновано нову парадигму боротьби. Першим завданням постає боротьба за демократичні свободи та політичні права в межах радянського законодавства, і лише після їх досягнення – боротьба за вихід України з Союзу і утворення самостійної держави [15, с. 14].

Та все ж, актуалізація нової парадигми була здійснена шістдесятниками – молодим поколінням української інтелігенції, яке до 1965 р. комфортно перебувало в межах офіційних структур у якості “дітей ХХ з’їзду партії”. У березні 1960 р. різні київські інтелігентські й мистецькі групи об’єдналися навколо Клубу творчої молоді “Сучасник”. На початках його культурницька пошукова робота не носила конфронтаційного характеру щодо влади. Проте, після травня 1962 р., коли розпочалося налагодження тісних зв’язків між молодіжними групами Києва і Львова, культурницьке відродження перетворилося в національну справу. Формування мережі самвидаву дозволило шістдесятникам створити власний дискурс, ключове місце в якому займав національний проект. Дискусії І. Світличного та І. Дзюби з братами Горинями 1963 р. визначили загальне спрямування руху в легальній формі. Потужна культурницька робота з відродження української мистецької традиції та історії мала стати фундаментом для постановки актуальних національних проблем перед державою і партією. На мою думку, саме після цієї дискусії відбулося посилення націоналізаційної парадигми. Шістдесятники обрали діяльність у межах системи. І, навіть, їх розколи на “культурників” і “політиків”, тих, хто залишився в радянському офіціозі й тих, хто обрав лінію опору, не позначився на цьому.

Політизація шістдесятників відбувалася в межах офіційної течії. Тому навіть ранній етап самвидаву до 1965 р. був спробою уникнути підпілля. А діячі, витіснені з офіційних спілок, та ув’язнені шукали не шлях у підпілля, а нові форми легальної діяльності в межах УРСР. Навіть шістдесятники-“політики”, вже будучи антирадянщинами, не поспішали обривати пуповину з радянським

суспільством. Ініціатором, як правило, виступало останнє, роблячи з них антидержавників.

Арешти 1965 р. стали першим випробуванням міцності руху й довели марність надій на відлигу. Розщеплення шістдесятників на “культурників” і “політиків”, яке було внутрішньо притаманне руху, стало реальністю. Перші тяжіли до збереження місця в офіційному просторі, тоді як другі змушені були конструювати нову модель руху опору. Таким чином, сформувалися дві течії в межах націоналізаційної парадигми, з різними траєкторіями розвитку.

Розвиток шістдесятництва в межах офіційних структур був доволі суперечливий. Надії “культурників” не в останню чергу пов’язувалися з особою першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, який виступав за збереження української мови, створення музеїв для збереження культури, відкриття нових пам’ятників, створення кінофільмів, видавництво книг. Перші розчарування прийшли після введення військ Варшавського договору на територію Чехословаччини в 1968 р. Очевидною поразкою національно орієнтованої інтелігенції закінчилася суспільна полеміка 1968 р. навколо “Собору” Олеся Гончара. Це стало остаточною свідченням згорання “відлиги”.

Посилення неосталінізму в державній ідеології прискорило розгром шістдесятництва у 1972 р. Подальше зняття П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ, зробило серйозні публічні виступи з культурницьких позицій не можливим. Чистки в інститутах історії, археології, літератури, посилення ідеологічного нагляду за роботою творчих спілок, визначило їх корпоративне мовчання. Публічний протест зберігався лише на особистому рівні, і, як правило, закінчувався вигнанням з професії. І все ж, шістдесятники-“культурники” не стали учасниками замовленого з Москви проекту “злиття націй”, і, по-суті, унеможливили його. І. Дзюба міг скільки завгодно писати про літературу народів СРСР, і, все ж, він залишався в межах українського національного руху. “Органічна праця” офіційної української інтелігенції знайшла свій вияв у “валенродизмі”¹. Замість відкритого герця з противником, пропонувалася дія з середини. Ця тактика передбачала зачітатися до пори до часу, зберегти сили, а коли настануть сприятливі умови знову розгорнути боротьбу. Можна багато сперечатися про характер національних, культурних чи освітніх процесів в УРСР позначених тавром русифікації, але вони не досягнули точки неповернення. Те, що знаємо під назвою “українська радянська” культура, насправді стало поразкою уніфікаційного радянського проекту.

Діяльність офіційної радянської інтелігенції пояснює перетворення українського національного руху наприкінці 1980-х рр. на масовий. Це було не прозріння народу, а результат діяльності інтелігенції, яка у радянських шатах привчала громадян до поміркованої мови націоналізму. Суспільство розуміло мову націоналізму завдяки прийняттю й засвоєнню лояльного проекту української радянської ідентичності. Інша річ, що в другій половині 1980-х він почав витіснятися антирадянським, антитоталітарним проектом української національної ідентичності. Священику-філософу П. Флоренському належить вислів: “Якщо є Трійця Рубльова, значить є Бог”. Перефразуючи його скажу: “Якщо є Маруся Чурай Костенко, значить є українська нація”. А була не тільки Маруся Чурай, але й “Чорнобильська Мадонна” Драча, “Червона рута” Івасюка...

Друга течія увібрала в себе окрім націоналізаційної спрямованості ще й силу мирного опору, який проявився в діяльності підписантів, підтримці арештованих, полеміці з владою на сторінках самвидаву. Після покосу перед шістдесятниками постала альтернатива – або продовжити опір, перейшовши в підпілля, або знайти

¹ За іменем героя А. Міцкевича

нову легальну форму опору. Схоже, що підпілля їх не особливо приваблювало, бо за словами П. Григоренка, там діють тільки шури. Це означало розірвати пуповину, яка їх тісно зв'язувала з країною. Цікаво, що свою діяльність вони осмислюють не як національно-визвольну, а як “рух опору”. Перше означення не відкидається, і не піддається остракізму; воно витісняється “терміном ширшим, об'ємнішим і прийнятнішим” [16, с. 235]. Цікаво, що походження терміну пов'язується не з націоналістичним рухом, а з есе В. Мороза “Хроніка опору”, створеному в межах шістдесятництва. Впровадження терміну відображало складну проблему позиціонування викинутої з офіційних структур інтелігенції в націоналізаційній парадигмі. Ним шістдесятники відмежували себе від національно-визвольного руху, який стійко асоціювався з боротьбою ОУН і УПА.

Відповіддю цієї частини шістдесятників стала поява двох форм – ревізійнізму і правозахисту. При цьому провести межу між ними можна лише віртуально. Обидві ідеї проявилися стихійно, а їх трансляторами виступили одні й ті ж особи. Більше того, їх об'єднують спільні тексти самвидаву – “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, “Лист творчої молоді Дніпропетровська”, “Що і як обстоює Богдан Стенчук?”, “Правосуддя чи рецидиви терору?” та “Лихо з розуму (портрети двадцяти “злочинців”)”. Ці твори стали спробою зав'язати діалог із владою на платформі націонал-комунізму. Але вже у 1968 р., не переживши “празької весни”, шістдесятницький ревізійнізм згас.

Натомість правозахист зміцнився, пройшовши два етапи. У 1965–1971 рр. маємо справу з шістдесятницьким правозахистом. Розпочавшись 4 вересня 1965 р. з виступу в кінотеатрі “Україна”, він логічно завершився створенням 21 грудня 1971 р. одеського “Громадського комітету захисту Нини Строкатої-Караванської”. Його мотивація й ідеологія впливали з світогляду шістдесятників, які захищалися від репресивних дій влади.

Наступний етап – гельсінський, пов'язаний із діяльністю Української гельсінської групи (1976–1988 рр.). В його основі синтез загальносвітових тенденцій прав людини та українського руху опору. Пік роботи групи припав на 1976–1979 рр. Виразний потяг до легальності й використання мирних засобів боротьби дозволяють вписувати УГГ в націоналізаційну парадигму. У ній об'єдналися діячі підпільного (Л. Лук'яненко, І. Кандиба) і легального руху (М. Руденко, О. Мешко), які діяли в межах цієї парадигми, а згодом – діячі, що перебували на позиціях визвольного руху (С. Караванський, Б. Ребрик, В. Романюк, З. Красівський, С. Шабатура, Д. Шумук, В. Чорновіл).

Утім, передчасно було б говорити про перемогу націоналізаційної парадигми. Навпаки, документи 1979–1980 р. (“Звернення українського національного визвольного руху в справі української самостійності”, “Деколонізація СРСР – єдиний гарант миру в усьому світі”), що вийшли з середовища гельсінців, вказують на сильний крен до визвольної парадигми. Очевидно, це пояснюється розгромом групи в УРСР, ув'язненням її членів, які після 1981 р. були остаточно відірваними від суспільного життя. Отож, вимушено шукали нову платформу боротьби.

Схожі тенденції характерні для боротьби політичних в'язнів у таборах, адже засади правозахисного руху тісно переплелися з життєвою позицією “в'язнів сумління”. Боротьба в мордовських і пермських таборах стала особливим способом протистояння, свідченням стійкості й незламності діячів. А водночас, ця боротьба стала місцем зіткнення двох парадигм національного руху.

Протистояння таборовій адміністрації існувало завжди. А зростання в таборах кількості українців, ув'язнених за участь у збройному підпіллі посилювало його організованість. Була розроблена методика виживання, але стратегії та цілі опору не було. Піком такого протистояння вважаються великі повстання в'язнів

1950-х рр. у Воркуті, Норильську, Кенгірі й Джезказгані, які логічно трактувати в межах визвольної парадигми національного руху.

Після приходу в 1966 р. в табори шістдесятників, посилюється значення націоналізаційної парадигми. “Доти всі напрямки політ’язнів орієнтувалися на підпільні методи праці. – згадував Л. Лукіяненко, – Генерація 1966 року привезла орієнтацію на легальну працю. Доти зв’язків із закордоном боялися і не мали, нова генерація привезла зв’язки з демократичним Заходом і цього зовсім не приховувала. До 1966 року тільки окремі в’язні відстоювали й обґрунтовували відкрито свою “антисовіцьку” платформу, нова генерація відкрито й сміливо доводила свою правоту” [17, с. 25].

Михайло Хейфец точно визначив різницю світоглядів: “Підпільники сприймали дисидентів як йоржі – карасиків-ідеалістів, яких шука чомусь не з’їла, ще не розкрила як слід пашу...” [18, с. 43]. Втім, старше покоління визнало за молоддю право на власний погляд. А згодом, колишні повстанці долучалися до їх акцій. Неабияку роль в цьому відіграв резонанс акцій молоді, під впливом яких поняття політ’язень значно розширилося й наповнилося новим змістом. “По моєму, – читаємо у М. Хейфеця, – підпільники дещо заздро сліdkували за раптово відкритими можливостями, а головне – за успіхами нової легальної опозиції” [18, с. 43].

Підсумком спільного протистояння владі носіїв двох парадигм стала перемога націоналізаційної. У цьому контексті варто оцінювати боротьбу за статус політ’язня з 1974 р. Це була остання спроба утриматися у межах лояльності до держави, нехай навіть із ярликом в’язня. Провал цієї боротьби змусив змінити тактику. Відчуття безперспективності та повної ізоляції, спонукали в’язнів до відмови від радянського громадянства та прохання виїзду за кордон. Про важкість такого рішення добре помітна на прикладі одного з ідеологів націоналізаційної парадигми І. Світличного. На прохання написати заяву про зречення, він відмовив: “Ні,... я не можу. Адже це було б і зреченням України. Я не можу з цим бавитися. Скінчиться термін, я повернусь до Києва, знову займатимусь літературою, знову будуть навколо мене молоді поети, я допомагатиму їм, я буду потрібен там, у Києві” [19, с. 488]. І все ж, написав. Так само як і В. Мороз, Іг. Калинець, В. Чорновіл, С. Глузман, В. Федоренко та інші. За словами С. Глузмана, цей символічний крок не був жартом: “Багато із нас збагнули: померти, рано чи пізно, доведеться в зоні. Бо у “великій зоні” радянської країни нам просто немає місця” [19, с. 488]. Отож, у першій половині 1980-х рр. відбувається криза цієї парадигми. Загальна зневіра на фоні смертей О. Тихого, В. Марченка, Ю. Литвина, В. Стуса паралізувала діяльність. Табірна боротьба вичерпувала себе, не досягаючи результату.

Внутрішній розвиток українського національного руху на середину 1980-х рр., здавалося б, логічно вів до згасання. Владі вдалося його локалізувати й витіснити на суспільний маргінес. Проте, зміни в СРСР, започатковані М. Горбачовим створили нову можливість. Період перебудови став свідченням перемоги націоналізаційної парадигми національного руху. Це врешті дозволило розширити соціальну базу національного руху, який знову став масовим. Чи означало це зникнення національно-визвольної парадигми? Ні, вона збереглася в інтегрально-націоналістичній течії, яка оформилася навколо Української міжпартійної асамблеї, і досі зберігається в незалежній Україні.

Список використаних джерел

1. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
2. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / Анатолій Русначенко. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.
3. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). / Борис Захаров. –

Харків, 2003. – 144 с. 4. *Кун Т.* Структура научных революций / Томас Кун. – М.: Ермак, 2003. – 366 с. 5. Дашкевич Я. Націоналізм і демократія / Ярослав Дашкевич // *І. Незалежний культурологічний часопис.* – 2000. – № 16. – С. 25–31. 6. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с. 7. *Брюбейкер Р.* Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Пер. з англ. О. Рябова. – Львів: Кальварія, 2006. – 280 с. 8. *Політологія* / За ред. О.І. Семківа. – Львів: Світ, 1993. – 574 с. 9. *Сміт Е.* Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Ентоні Сміт. – К.: К. І. С., 2004. – 170 с. 10. *Бажан О. Г., Данилюк Ю. З.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / НАН України. Інститут історії України / Олег Бажан, Юрій Данилюк. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с. 11. *Баран В.* Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / Володимир Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с. 12. *Скельчик С.* Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Сергій Скельчик. – К.: Критика, 2008. – 304 с. 13. *Патриляк І.* “Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): Монографія / Іван Патриляк. – Л.: Часопис, 2012. – 592 с. 14. *Національне питання в Україні ХХ – на початку ХХІ ст.: історичні нариси* / голова ред. ради В. Литвин; відповідальний редактор В. Смолій. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 592 с. 15. *Лук'яненко Л.* Не дам загинуть Україні. – К.: Софія, 1994. – 512 с. 16. *Овсієнко В.* Світло людей: Мемуари та публіцистика. У 2 кн.: Кн. 2. / Василь Овсієнко. – Харків: Харківська правозахисна група; К.: Смолоскип, 2005. – 352 с. 17. *Лук'яненко Л.* З часів неволі: Сосновка-7. / Левко Лук'яненко. – К.: МАУП, 2005. – 528 с. 18. *Хейфец М.* Українські силуети. / Михайло Хейфец. – Сучасність, 1984. – 240 с. 19. *Глузман С.* Уроки Світличного. // Семен Глузман // Доброокий. Спогади про Івана Світличного / Упор. Леоніда і Надія Світличні. – К.: Час, 1998. – С. 477–497.

Ярослав Сєко

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ УКРАИНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В СРЕДИНЕ 1950-Х – СРЕДИНЕ 1980-Х ГГ.

В статье анализируются особенности развития украинского национального движения в середине 1950-х – середине 1980-х гг. Подняты концептуальные проблемы сущности национального движения и его периодизации. Представляется новая схема развития движения как конкурентной среды парадигм национально-освободительной и национализационной.

Ключевые слова: украинское национальное движение, национально-освободительная парадигма, национализационная парадигма, шестидесятники, подпольные организации.

Yaroslav Seko

CONCEPTUAL PROBLEMS OF UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT IN THE MID 1950S – MID 1980S

The paper analyzes the features of Ukrainian national movement in the mid-1950s – mid 1980s. Was raised conceptual problems of the essence of the national movement and its periodization. Served new scheme of movement as the competitive environment paradigms of national liberation and natsionalizatsiynoyi.

Key words: Ukrainian national movement of national liberation paradigm, natsionalizatsiyna paradigm, sixties, underground organizations.